

др Божидар Марковић,

редовни професор Правног факултета у Београду, у пензији

ОДНОСИ ИЗМЕЂУ ПОЗИТИВНОГ И ПРАВЕДНОГ ПРАВА^(*)

Аутор истиче три битна разлога несклада између назначених видова права: државног и друштвеног права: први, разликовање формалне и материјалне правде; други дуалитет државног и друштвеног права; трећи, статичност позитивног права и динамичност материјалне правде. Несклад се може ублажити демократским формирањем мишљења о материјалној правди.

Кључне речи: *Филозофија права – Позитивно право. – Праведно право. – Правда.*

Постулат од којег ћемо поћи при разматрању односа између позитивног и праведног права јесте да свако право треба пре свега да буде праведно. У стварности, као што знамо, тај постулат се не остварује увек у потпуности. Право је, наиме, често и неправедно. Предмет ових излагања биће узроци тој појави; односи између позитивног и праведног права; питање може ли се тај њихов несклад отклонити или, бар, ублажити.

Да би се на то одговорило, потребно је претходно ближе одредити неке основне појмове. На првом месту, шта је право. Најопштије речено, право је обавезно правило друштвеног понашања чије непоштовање повлачи са собом санкцију организоване заједнице, друштва или државе. А друго питање је шта је позитивно право. Позитивно право је оно обавезно правило друштвеног понашања које стварно важи у једној држави и чије непоштовање повлачи са собом државну санкцију, тј. принуду. Треће питање је шта је праведно право. Под праведним правом овде треба разумети оно правило друштвеног понашања које је спонтано настало у друштву и за које друштво сматра да *треба* да се у њему стварно примењује и да буде заштићено државном санкцијом, а које није обухваћено и позитивним правом.

Али, да бисмо сазнали шта је праведно, а шта неправедно право, поставља се, као суштинско и категоријално питање шта је правда. Према римској дефиницији, правда је, знамо, врлина која свакоме даје оно што му припада – *suum cuique* – свакоме своје. То је правда у својој функцији. Но, поред тога, правда се јавља и као појам и идеја и то у два дијаметрално различита вида: као *формална правда* и као *материјална правда*, односно као комутативна и као дистрибутивна правда.

(*) Овај чланак се заснива на теоријским радовима проф. Б.С.Марковића, који су у ширем изводу објављени у *IV Зборнику за теорију права* (издање Српске академије наука и уметности, Београд, 1990, стр. 31–90).

Формална правда означава начело једнаког поступања према једнаким стварима и истим ситуацијама, односно, начело неједнаког поступања с неједнаким стварима и ситуацијама, али сразмерно њиховој неједнакости. То начело формалне правде заснива се на природи ствари и логичком закону идентитета, тј. да је свака ствар равна самој себи, па се отуд изводи и етички принцип понашања. Наиме, са једнаким стварима треба поступати на исти начин, а са неједнаким пропорционално њиховој неједнакости.

При томе се, међутим, одмах поставља и следеће суштинско питање: Које су ствари једнаке, односно, у којој су мери неједнаке? На то питање треба да одговори и одговара појам материјалне правде. Материјална правда садржи суд, мерила и критеријум, оцену о вредности ствари, људи и односа међу њима, шта коме припада, мерила која слободно одређује *човек*.

Док тако формална правда изражава један универзалан, непроменљив и вечит природни и логички закон, дотле материјалну правду одређују људска мерила вредности, мерила која су битно променљива и садржински и просторно и временски. Другим речима, правду сачињавају један константан елемент – формална правда, и један варијабилан елемент – материјална правда. Дакле, док је формална правда апсолутна и непроменљива категорија, материјална правда је релативна и битно променљива.

Крајњи разлог тој релативности и променљивости људске, материјалне правде треба тражити у научном агностицизму, у немоћи људског духа да сазна суштину ствари, апсолутну истину, последњи узрок и сврху универзума, а тиме и апсолутну правду. Сетимо се при том и друге класичне римске дефиниције према којој је правна наука наука о праведном и неправедном, „пошто се сазнаду *људске и божанске ствари*”. А већ је Платон утврдио да сазнање божанских ствари имају само Зевс, односно Јупитер, и да се у врло малој мери налази код људи. Агностицизам, међутим, не сме имати и нема за последицу обустављање сваке људске активности, како материјалне тако и духовне. Недостижну апсолутну истину код човека па и у поимању правде замењује постојећи природни нагон за самоодржањем, виталистички принцип конзервације и развијања живота. Тако су људски живот, уз опстанак и развикал друштва, највиши критеријуми материјалне правде и мерила за оцењивање друштвених вредности, тј. шта коме припада, шта је право а шта неправо.

Али, ти критеријуми и мерила су, поред тога што су битно релативни и променљиви, истовремено и изванредно сложени. Њих сачињавају како материјалне чињенице, тако и људска схватања: природни закони и биолошки услови живота, рационални и остали духовни фактори, економија, религија, политика, научна сазнања, идеологије, веровања, људске заблуде, традиција, целисходност, организована сила и остале друштвене чињенице и снаге. Људска материјална правда састоји се тако, с једне стране, од биолошке правде испуњене нагоном самоодржања, животном борбом и природним одабирањем, али је та правда, с друге стране, и хуманизована научним сазнањима и људским ирационалним вредностима, идеологијама, метафизиком и мистичним веровањима. На крају можемо рећи да је наша људска правда у ствари једна биолошка правда модификована и хуманизована рационалним сазнањима и метафизичким вредностима. Али, и да је таква правда, релативна и променљива, истовремено и носилац друштвене еволуције и главни извор тешкоћа на које наилазимо при расправљању односа између позитивног и праведног права.

Други фактор који – поред променљивог критеријума материјалне правде битно утиче на односе позитивног и праведног права јесте *дуалитет правног феномена*. Тиме желимо рећи да постоје два основна извора права, два облика у којима се право јавља, као и две врсте правних норми чије се

порекло, природа и дејство међусобно битно разликују. Та два основна извора и облика права у којима се оно манифестује су с једне стране *друштво*, а с друге *држава*. Право је, наиме, истовремено и друштвена и државна творевина. Оно се једним делом ствара у друштву, независно од државе, док га с друге стране ствара држава као посебан и суверен орган друштва и, формално, независно од друштва.

Та два извора права се међусобно допуњују и преплићу утичући једно на друго. Кодификација највећим делом узима свој материјал из друштва, као што, с друге стране, и законодавац као орган државе утиче на образовање друштвеног менталитета. Али, услед те коегзистенције и интеракције настаје и могућност неслагања и сукоба међу њима, могућност која у пракси стално постоји и у већој или мањој мери се и остварује, тако да друштвено и државно право често и противрече једно другом. Двојство правног феномена тако доводи и до дисхармоније између државне норме као израза позитивног права и друштвене норме као израза материјалне правде.

С обзиром да истовремено постоје и друштвена и државна мерила вредности, постоје стога и две категорије правних норми: *социолошке норме* и *етатистичке норме* које се, поред извесних заједничких особина, међусобно и оштро разликују, не само по пореклу већ и по снази и по понашању у сукобу с друштвеном еволуцијом. Овде ћемо навести само неке од њихових главних карактеристика и разлика.

Социолошке или „друштвене“ норме су оне норме које су поникле у слободном друштву и независно од државне власти, док етатистичке или „државне“ норме нису плод слободног друштва, него су резултат идеолошко-политичког опредељења саме државе и њеног империјума.

У њиховом односу је примарно да апсолутни приоритет припада етатистичкој норми пред којом се социолошка норма има повући, иако је она носилац материјалне правде као друштвеног императива.

Разликовање ових двеју врста норми постаје од изузетног значаја кад су у питању еволуција, тумачење и примена права. Социолошка норма, резултат и носилац материјалне правде, изразито је *еволутивна категорија*, јер је проистекла из слободних друштвених чињеница и односа који су битно променљиви. Док је етатистичка норма насупрот њој константна и нееволутивна категорија, догма која се као идеолошка норма преточена у позитивни правни поредак не мења под утицајем друштвених узрока и кретања.

Ова битна разлика између двеју наведених врста норми условљава, поред осталог, и неједнак поступак при њиховом тумачењу и примени. Конкретније, при тумачењу социолошких норми треба, поред логичког резонувања по тексту, усвојити као метод и *посматрање* друштвених чињеница и кретања, па применити ону социолошку норму, а тиме и онај критеријум материјалне правде који постоје у тренутку доношења одлуке, а не застарелу кодификовану социолошку норму. Кад је, међутим, у питању етатистичка нееволутивна норма, метод њеног тумачења има се ограничити само на формалистичко резонување, тј. на логички континуитет законске норме, без обзира на друштвене промене које су се догодиле у међувремену од озакоњења те етатистичке норме до њене примене. Укратко речено, да би био што мањи раскорак између позитивног и праведног права, социолошке норме треба тумачити и примењивати социолошки, а етатистичке норме по законима формалне логике.

Оваквим разликовањем решава се, између осталог, и стара контроверза о томе може ли се или не закон укидати обичајем или судском праксом: може, кад је у питању социолошка норма, а не може кад је предмет укидања етатистичка норма коју је овлашћен и надлежан укидати само државни орган који ју је и прокламовао. То значи да судови могу доносити и одлуке *contra legem*

кад је у питању социолошка норма, а да то не могу чинити ако је у питању етатистичка норма.

Даља последица наведеног разликовања је и то да се општа теорија права не може изграђивати само на социолошкој норми и њеној еволутивности, као ни искључиво на нееволутивности и статичности етатистичке норме. Јер, позитивни правни поредак сачињавају заједнички оба нормативитета и само то двојство обезбеђује да се правни феномен схвати и обухвати у свој својој целокупности и сложености.

На бази изложеног разликовања омогућава се и помирење два супротна владајућа правца у савременој правној теорији, помирење између социолошког и формалистичког схватања права. Формалистичка теза је основана кад стоји на становишту да норме позитивног права треба схватити и обрађивати уз поштовање текста и логичког континуитета, али само уколико се ради о етатистичким нормама. Исто тако и социолошку тезу треба прихватити кад се залаже за социолошко схватање позитивног права и с њим за опсервацију и логички дисконтинуитет с текстом, али и то само када је у питању социолошка норма.

Поред еволутивности материјалне правде и дуалитета правног феномена, односи и несклад позитивног и праведног права у великој мери су условљени и *статичношћу* позитивне правне формуле која се опире *динамичности* материјалне правде.

Постоји, наиме, између позитивне формуле и друштвене еволуције једна унутарња и стална антиномија. Позитивно правило својим формулисањем пресеца ток друштвене еволуције и тиме спречава улазак нових друштвених вредности и новог схватања правде у позитивни поредак. Док овако формулисана норма позитивног права мирује, дотле се њена друштвена садржина без престанка креће и мења, да би током времена долазило и до контрадикције међу њима.

Поред тога, позитивноправни систем представља једну затворену логичку целину која, да би обезбедила сигурност правног саобраћаја, захтева и намеће логички континуитет при својој примени. Еволуција је, међутим, један континуиран и експлозиван процес који, да би обухватио и задовољио нове друштвене појаве и мерила вредности, тражи и намеће логички дисконтинуитет између постојеће формуле и новог поимања правде.

Услед овога, тј. због статичности правне норме и динамичности друштвене еволуције, позитивни поредак не успева да благовремено и адекватно прати еволуцију материјалне правде, што је, такође, један од разлога зашто позитивно право није увек и праведно право.

Извор тог несклада је очигледно формализам писаног правила, формализам који услед дејства времена доводи до несклада између права и живота. А тај несклад – као што је можда први истакао Живан Спасојевић – долази отуда што сами људи формулисањем писаних закона уносе у право један вештачки елемент који, без обзира што је из практичних разлога неопходан, у стварности не постоји и не представља суштину правног феномена. Додајемо томе да је право доиста пре свега људска и услед тога несавршена творевина, због чега у њему и нема онако постојаних вредности и односа који одликују природне законе и законе искључиво логичког размишљања. Та околност је и извор највећег броја тешкоћа на које наилазимо при трагању за остварењем праведног права.

Пошто смо тако установили да је апсолутна правда недостижна и пошто смо дошли до сазнања да је земаљска правда једна иманентно променљива категорија, примарно питање које се пред нас поставља јесте како ћемо ми, имајући у виду жељу за праведним правом и природу правног феномена,

што успешније савлађивати и отклањати неизбежне раскораци који настају између позитивног и праведног права.

Одговор на то питање свакако да првенствено треба тражити од науке и правне теорије. А шта нам оне у том смислу нуде и препоручују?

Наука, видели смо, признаје своју немоћ да сазна апсолутну правду и да нас стога упућује да се задовољавамо постојећим релативним и променљивим људским друштвеним правдама. Али, она истовремено није у стању да нам пружи ниједно научно утврђено правило понашања за будућност. Јер, наука у друштвеној области сазнаје и проучава само оно што постоји и *јесте*, док свака норма, па и правна, прописује оно што *треба* да буде.

Тај проблем прелажења с *јесте* на *треба*, с Келзеновог *Sein* на *Sollen*, са социолошког индикатива на правни императив, са знања на акцију, са садашњости на будућност, представља, међутим, скок у непознато, провалију између мисаоног и активног човека, хамлетовску дилему бити ил' не бити – услед чега ни све последице људских поступака нису увек унапред извесне. Као што је констатовао Шекспир, ми бежимо од садашњих зала у сусрет непознатом злу. Ту провалију искључиво научним путем није могуће премостити зато што будућност није потпуно покривена искуством да би могла бити предметом само проверених и научних сазнања, него је испуњена и неегзактним чиниоцима и слободним избором циљева које човек и организовано друштво себи постављају и којима стреме. А ти циљеви су великим делом зановани и на људским ваннаучним уверењима, на метафизичким и мистичним елементима, на религијским и другим веровањима, на философским и нарочито на политичким идеологијама. А кроз њих, као што знамо из искуства, упоредо долазе до израза и делују и *homo faber* и *homo destructor*, човек који упоредо и гради и разара.

Тако, природом ствари ограничена у својим могућностима, наука може правној теорији да препоручи једино да се у својој делатности максимално служи разумом и рационалним аргументима, а осталим ирационалним средствима, метафизиком, актом вере, интуицијом, тек пошто се исцрпу све могућности рационалног сазнавања.

Што се теорије права као уже дисциплине тиче, и она мора, у циљу усклађивања позитивног и праведног права, поћи од наведених ставова и резултата до којих је дошла општа наука, посебно од релативности правде и употребе разума као инструмента објективног сазнања. При томе, међутим, не смемо заборавити да је и ирационални свет део људске стварности, да постаје и тзв. „нормативни факти“, те да и њима треба признати место које им припада. Сетимо се, на пример, Бергсона који сматра да је мистична интуиција непосредан додир са животном супстанцом и стваралачким полетом, а да је интелигенција епифеномен инстинкта и мистике и у сталном задоцњењу са животним током, као и да људски разум има у друштву и рушилачку функцију.

Додајемо овове још и то да правни императив сачињавају два елемента, социолошки императив као инфраструктура и идеолошка државна норма као његова надградња. Ова последња је та која у друштвену стварност уноси нешто ново, и као таква је један активни чинилац који је истовремено и носилац друштвене еволуције, а чију улогу не смемо занемарити.

И шта нам у таквој ситуацији нуди теорија права? У недостатку дефинитивне и постојању релативне правде њен задатак је да формално правило позитивног права одржи у што већем складу с конкретним друштвеним схватањем правде које у одређеном тренутку постоји у датој средини. На тај начин проблем усклађивања позитивног и праведног права постаје проблем изналажења и постављања једне научне *правне методе* која ће омогућити да позитивна норма буде увек спремна да прихвати владајуће друштвено схва-

тање правде датог тренутка. Питање које се поставља јесте како ћемо осигурати научну елаборацију права, тј. остваривати владајуће друштвено схватање правде у одређеном тренутку, а не *шта* је апсолутна и вечита правда.

Тешкоће изналажења такве методе нису мале. Оне су, могло би се рећи, у ствари, несавладиве, нарочито због тога што формулисано позитивно правило подлеже законима формалне логике, и услед тога је статично, док је правда динамична будући да се мења по алогичним законима друштвене еволуције – што је – у крајњој линији – последица антиномија између механичких закона мртвога света и еволуције као закона живота.

Пред нас се, даље, поставља и практично питање каква треба да буде та правна метода која ће нам обезбедити научан и објективан приступ остваривању праведног права. Таква метода треба да задовољи многе услове, између осталих да оствари сигурност правног саобраћаја, да обезбеди јединство правосуђа, да омогући еволуцију права, да се та еволуција обавља на законит начин, и изнад свега да се кроз позитивно право остварује праведно право.

У вези с овим последњим условом поставља се и питање ко ће и на који начин установљавати критеријуме за утврђивање стално променљиве материјалне правде и с њима праведног права.

Одговор на питање ко ће то чинити не изазива посебне тешкоће. У недостатку сазнања апсолутне истине и с њом апсолутне правде, друштво је једини форум који је позван и овлашћен да доноси суд о томе шта се у конкретној средини сматра праведним, а шта неправедним.

Знатно је сложенији одговор на питање како ће друштво тај суд доносити. Друштво свој суд о праведном доноси на један емпиријски и прагматичан начин: на основу сазнања и испољене воље појединаца као чланова друштва, сазнања која су релативна и воља које су субјективне и делом ирационалне. Услед тога сва мишљења појединаца друштвено подједнако вреде, па је стога и правда оно што таквим сматра већина у једном друштву, „оно што најчешће бива” према Аристотелу, *id quod plerumque fit...*

Да би се, међутим, та мишљења појединаца могла формирати и њихове воље изразити и тиме донети друштвени суд о праведном, неопходна је претпоставка једнакост и слобода људи, а те претпоставке су, као што знамо, у највећој мери остварене у демократском друштву.

Због тога демократска држава пружа и најповољније услове за установљење и остварење друштвене правде, а тиме и за најефикасније скраћивање разлика између позитивног и праведног права. Јер, и демократија је, слично правној методи, само *политичка метода*, а не конкретна политичка доктрина, метода која својом неискључивошћу обезбеђује друштву најширу еволуцију, максимум рационалности и минимум мистицизма.

Због тога је демократска држава у исти мах и најразумнија и најправеднија држава.

Супротну слику нам пружа ауторитативна држава у којој нема ни друштвене слободе ни једнакости. Испуњена конкретном и искључивом политичком идеологијом, она не допушта да у њој дође до формирања и остварења слободног друштвеног схватања правде. Неминовна последица тога је да у ауторитативној недемократској држави наилазимо на сужену рационалност и проширен мистицизам, па услед тога и на већи раскорак између правне норме и друштвене стварности између позитивног и праведног права.

Да резимирамо и закључимо.

Неоспорна је чињеница да позитивно право није увек и праведно право. И ми смо се питали зашто је то тако, зашто постоји и како настаје неправедно право, који су разлози раскорацима између праведног и позитивног права. И видели смо да су ти разлози вишеструки и, чини се, неотклоњиви.

Основни разлог је релативност и променљивост критеријума материјалне правде. Други разлог је дуалитет правног феномена с нескладом и сукобима друштвене и државне норме. Трећи разлог је статичност позитивног правног правила и стална еволуција друштва. Тако на путу потпуног остварења правде заједнички стоје и сазнајне и правнотехничке препреке. Услед њиховог дејства долази не само до раскорака него и до контрадикција између позитивног и праведног права.

И питање које се тим поводом поставља пред теорију права јесте како ће се тај несклад и контрадикција савлађивати да би се смањило и евентуално сасвим отклонио размак између позитивног и праведног права. Наш закључак је да би се то могло постићи само применом једне научно засноване правне методе која треба да се састоји из комбиновања логичког резонувања по законским текстовима, посматрања друштвених чињеница и њихових кретања.

Та метода нас истовремено доводи и до једног другог закључка. Наиме, да најмање неправедно право има изгледа да ће се остваривати у демократској држави у којој, захваљујући њеним слободама, долазе до најадекватнијег израза сви друштвени фактори и оцене релативних и променљивих друштвених истина и вредности.

Из свега изложеног проистиче да ће тежња за потпуним изједначењем позитивног и праведног права ретко кад бити у потпуности остварена. И да ће размак међу њима у појединим државама и друштвеним порецима бивати већи или мањи, што ће у знатном степену зависити и од политичких режима који у њима владају. Али, да ће се помоћу напретка науке и научних метода тај размак стално сужавати, тј. да ће се раскорак између позитивног и праведног права све више смањивати, другим речима да ће позитивно право, захваљујући разуму и науци, у све већој мери бивати и праведно право.

Као што се може уочити, закључци до којих смо дошли нису нарочито оптимистички, као што уосталом нису ни крајње песимистични. Они у ствари, изражавају један разумни скептицизам, скептицизам који проистиче, рекли бисмо, колико из ограничених могућности људских сазнања толико и из природе самог правног феномена и његове технике.

(Примљено 20.12.1990)

Dr Božidar Marković,

Retired Professor of the Faculty of Law in Belgrade

RELATIONSHIP BETWEEN THE POSITIVE AND JUST LAWS

Summary

Every law has first of all to be just, but in reality this basic principle is not always applied. The author inquires into the causes of that phenomenon, into relationships between the positive and just laws and into the issue of the possibility to eliminate or attenuate this discord between the two. In order to answer the above questions one should know first of all what is justice.

Justice appears in two aspects, as a formal justice and as substantive justice. The formal one means the principle of equal treatment of equal matters, namely dissimilar treatment of dissimilar matters, but in proportion to their dissimilarity. Substantive justice contains, on the other hand, a human criterion of the value of matters, namely a judgment on equal matters and on the degree of dissimilarity. This criterion is, however, very changeable since human spirit is not able to know the absolute truth and thus the absolute justice. Because of that, human justice is not only changeable but also, in terms of value, it is a *relative* category.

The other significant factor influencing the relationship between the positive and just laws is the *duality* of the legal phenomenon. The law is, namely, created, by the society and by the state and these two sources of law are rather frequently controversial.

The third reason for the discord between these two kinds of law is found in the *static element* of the positive formula which is opposed to the *dynamics* of the substantive law. Positive rule cuts off by its formulation the course of evolution, while the social contents of the formula is constantly changing.

All these inevitable conflicts should be attenuated by a legal method - a combination of logical reasoning according to legal texts and sociological observation of social facts in full is the existence in the state of complete freedom of establishing and expressing of opinions concerning the substance of the relative and changeable substantive justice. Because of that, the differences between the positive and just laws in a democratic state are the smallest.

Expressed conceptions are thus an expression of rational scepticism which originates out of limited possibilities of human perception and knowledge, but also out of the nature of the very legal phenomenon and the relevant technique.

Key words: *Philosophy of law. - Positive law. - Just law. - Justice.*

Božidar Marković,
Professeur à la Faculté de droit de Belgrade

LES RAPPORTS ENTRE LE DROIT POSITIF ET LE DROIT JUSTE

Résumé

Tout droit devrait être avant tout un droit juste. En réalité cependant ce postulat ne se réalise pas toujours et complètement. Et l'auteur se demande quelles sont les causes de ce phénomène, quelle est la nature des rapports entre le droit positif et le droit juste, y-a-t-il des moyens pour que le désaccord entre eux soit éliminé ou au moins adouci. Pour donner une réponse à ces questions il faut savoir tout d'abord ce qu'est la justice.

La justice apparaît sous deux aspects, en tant que justice formelle et justice matérielle. La justice formelle signifie le traitement égal de choses égales, resp. le traitement inégal de choses inégales, mais proportionnellement à leur inégalité. La justice matérielle comprend cependant les jugements de valeur des choses, c'est-à-dire quelles choses sont égales resp. à quel degré sont-elles inégales. Ce critère, étant humain est incapable d'atteindre la vérité absolue et avec elle la justice absolue. La conséquence en est que la justice humaine est une catégorie à la fois variable et relative.

La seconde facteur influant essentiellement sur les rapports du droit positif et du droit juste est la dualité du phénomène juridique. Cela veut dire que le droit est d'une part le produit de la société et de l'autre part de l'Etat. Ces deux sources du droit cependant ne s'accordent pas toujours, souvent même elles se contredisent.

La troisième cause du désaccord entre le droit positif et le droit juste gît dans le *statisme* et la formule écrite et la *dynamisme* de la justice matérielle. La règle positive pour ses formulations arrête le cours de l'évolution, alors que le contenu social de la formule change sans cesse.

Tous ses conflits inévitables est appelée à tempérer la *méthode juridique* composée du raisonnement logique à base de textes légaux, et de l'observation sociologique des faits sociaux et de leurs changements. Mais, pour que les faits sociaux puissent parvenir à leur pleine expression, les condition indispensable en est la liberté de formation et d'exteriorisation des opinions sur la contenu relatif et changeant de la justice matérielle. Et pour cette raison c'est l'Etat démocratique dans lequel l'écart entre le droit positif et le droit juste serai le moins grand.

Les conceptions émises sont donc l'expression d'un scepticisme rationnel, découlant des possibilités limitées des connaissances humaines et à la fois de la nature même du phénomène juridique et de sa technique.

Mots clés: *Philosophie du droit. - Droit positif. - Droit juste. - La justice.*